

The Place of Education in Governance: An Analysis from the Perspective of the Holy Qur'an

Mohammad Hossein Saed Razi[✉]

Assistant Professor, Department of Governance and Philosophy of Education, Faculty of Education,
Institute of Higher Education for Ethics and Education, Qom, Iran. mh.saedrazi@gmail.com

Abstract

The primary objective of this study is to explain and theorize the place and centrality of education within the system of governance from the perspective of the Holy Qur'an. Contemporary political systems encompass diverse models grounded in different principles and objectives. Drawing on revealed teachings, this study seeks to present a comprehensive and distinctive model of Islamic governance in which education is understood not as a subsidiary responsibility but as the principal foundation for achieving political and social objectives. Its ultimate aim is to formulate a theory demonstrating how monotheistic education establishes an inseparable connection between the theological foundations and ultimate purpose of government—proximity to God—and the practical task of governance: managing society. The central research question is: Given that the Holy Qur'an places monotheism at the center of its foundational principles and identifies guiding human beings toward proximity to God as the ultimate goal of government, what fundamental process should underpin governance to ensure the full realization of this goal? The study addresses this question by examining the foundational place of education within the Qur'anic political system in relation to models that disregard education, as in the views of Machiavelli and Hobbes; treat it as a subsidiary governmental function, as in certain Christian theories; or recognize it as a necessary prerequisite without placing monotheism at its center, as in the thought of Plato and Aristotle. Accordingly, the study investigates how the ontological, anthropological, and theological foundations of governance can be translated into practice through an educational process. The study adopts a descriptive-analytical approach and employs thematic interpretive inquiry (tafsir mawdu'i istintaqi) to address the research questions and develop the proposed theory. First, foundational concepts, including governance, religious governance, and education, were examined in their lexical and technical senses. Next, Qur'anic verses addressing the theological, ontological, and anthropological foundations of governance and its objectives—including security, justice, freedom, and economic prosperity—were systematically reread and analyzed to identify their relevant implications. Finally, Qur'anic accounts of governance by Joseph, Moses,

Cite this article: Saed Razi, M.H. (2026). The Place of Education in Governance: An Analysis from the Perspective of the Holy Qur'an. *Islamic Governance Studies*, 2(2), p. 329-352. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73663.1049>

Received: 2026-01-26 ; **Revised:** 2026-05-03 ; **Accepted:** 2026-05-26 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Solomon, and the Prophet Muhammad (peace be upon them) were examined to analyze their behavioral and structural characteristics and derive the proposed theory.

The findings indicate that, in the Qur'anic framework, the foundations of governance are inseparably connected to the processes through which they are realized, and that this connection can be adequately explained only through education. The findings are organized into three levels. First, at the foundational level, adherence to theological principles, such as monotheism and justice; ontological principles, such as the purposiveness of creation; and anthropological principles, such as inherent human dignity and free will, is possible only through an educational process. Without education, these principles cannot be effectively implemented in governmental structures and social relations. Second, at the level of objectives, both the ultimate goal of governance—guiding human beings toward proximity to God—and its intermediate objectives, including security, justice, freedom, and economic prosperity, function as conditions and contexts for education. The realization of justice or security is itself part of the process of educating society; without education, these objectives may be achieved only superficially or may conflict with other governmental objectives. Third, at the level of Qur'anic examples, analysis of the prophets' lives indicates that divinely oriented forms of governance have an inherently educational and formative character. The governance of Prophet Joseph illustrates the integration of politics with economic and political education. The governance of Prophet Moses is grounded in social reform through educational methods such as gentle speech and exemplary conduct. The governance of Prophet Solomon emphasizes scientific and cultural development. The governance of the Prophet Muhammad offers the most comprehensive model, employing exemplary conduct and moral education to address all material and spiritual dimensions of human existence. The study culminates in the formulation of the theory of "Monotheism-Centered Educational Governance." This theory identifies monotheistic education as the central process through which governance fulfills its ultimate purpose of guiding human beings toward proximity to God. In contrast to secular models and classical political philosophy, it regards education not as a subsidiary instrument of governance but as the essential foundation for achieving all governmental objectives. Ideal governance therefore assumes responsibility for the comprehensive education of human beings across physical, intellectual, moral, and religious dimensions, while recognizing their innate capacities and creating the conditions for both worldly and eschatological well-being. Without education centered on monotheism, human guidance cannot be fully realized, nor can the political objectives of government remain consistent with the requirements of the Islamic worldview. The study's principal contribution is this Qur'anic theory of "Monotheism-Centered Educational Governance," which provides a theoretical foundation for a comprehensive and distinctive model of governance. Within this framework, monotheism underpins all foundational principles, proximity to God constitutes the ultimate goal of human existence, and guiding human beings toward that proximity constitutes the ultimate goal of governance. Education is therefore the fundamental process on which governance must rest, as it enables such guidance to be realized. Education itself, however, must be grounded in monotheism; otherwise, genuine guidance cannot be achieved.

Keywords: Qur'anic scientific theory, Qur'anic political–educational system, Islamic governance, education-oriented governance, monotheistic education.

دراسة وتحليل مكانة التربية في منظومة الحكم في ضوء القرآن الكريم

محمد حسين صاعد رازي

أستاذ مساعد، قسم الحكومة وفلسفة التربية والتعليم، كلية التربية، مؤسسة الأخلاق والتربية للتعليم العالي، قم، إيران.
mh.saedrazi@gmail.com

المخلص

يهدف هذا البحث أساساً إلى تأصيل مكانة «التربية» وبيان محاوريتها في النظام السياسي من منظور القرآن الكريم، والتنظير لها ضمن نسق معرفي متكامل. ففي الفضاء السياسي المعاصر، تتعدد نماذج الحكم بتباين متركزاتها الفلسفية وغاياتها الكلية؛ ويسعى هذا البحث، انطلاقاً من الهدايات الوحيانية، إلى صياغة أنموذج أصيل وشامل للحكم الإسلامي، لا تُختزل فيه العملية التربوية في كونها وظيفة هامشية أو تكميلية، بل تتبوأ موقع الركيزة التأسيسية والبنية التحتية الكفيلة بتحقيق المقاصد السياسية والاجتماعية. وتمثل الغاية القصوى للدراسة في بناء نظرية تُبرهن على إمكانية إرساء تلاحم عضوي لا ينقسم بين المباني الكلامية والغايات القصوى للحكم—المتتملة في القرب الإلهي—وبين الآليات الإجرائية لإدارة المجتمع، وذلك عبر قناة «التربية التوحيدية». وتتبلور الإشكالية الرئيسة للبحث في التساؤل الآتي: «بما أن القرآن الكريم يجعل التوحيد قطب الرحى في المنظومة العقدية، ويُنبط بالحكم غايةً قصوى تتمثل في هداية الإنسان نحو القرب الإلهي، فما المرتكز الجوهرية الذي يتعين أن يستند إليه الحكم لتحقيق هذه الغاية على الوجه الأكمل؟». وتكمن المفارقة البحثية في استجلاء الموقع الأصيل للتربية داخل النظام السياسي القرآني، في مقابل النماذج البشرية السائدة؛ تلك التي إما أقصت البعد التربوي كلياً (كما في الطروحات المكيافيلية والهويزية)، أو هشمته بوصفه وظيفة ثانوية (كما في بعض الأدبيات السياسية المسيحية)، أو افترضته مقدمةً ضروريةً للحكم بمعزل عن المركزية التوحيدية (كما في الفلسفة اليونانية لدى أفلاطون وأرسطو). وعليه، يتصدى البحث للإجابة عن كيفية ترجمة المراكز الوجودية (الأنطولوجية)، والإنسانية (الأنثروبولوجية)، والكلامية للحكم إلى واقع عملي عبر صيرورة تربوية منهجية. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي-التحليلي، متوسلةً بطريقة «التفسير الموضوعي الاستنطاقي» للإجابة عن تساؤلات البحث واستنباط النظرية المنشودة. وفي هذا السياق، جرى أولاً تفكيك المفاهيم التأسيسية—كالحكم، والحكم الديني، والتربية—تأصيلاً لغوياً واصطلاحياً. أعقب ذلك قراءة استقرائية وتحليلية منظمة للآيات القرآنية المؤصلة لمباني الحكم (الكلامية، والوجودية، والإنسانية) ومقاصده (كالأمن، والعدالة، والحرية، والرفاه الاقتصادي)، لاستخلاص دلالاتها الكلية. وفي المرحلة الختامية، خضعت نماذج حكم الأنبياء في القرآن الكريم—لا سيما حكومات يوسف، وموسى، وسليمان، والنبي الخاتم محمد(ص)—لتحليل بنيوي وسلوكي معمق، تمهيداً لاستنباط النظرية المتكاملة. وتكشف النتائج عن وجود تلازم جوهري في المنظور القرآني بين مباني الحكم وآليات تحقيقها، وهو تلازم لا يمكن تفسيره أو تفعيله إلا عبر «التربية».

استناداً إلى هذه المقالة: صاعد رازي، محمد حسين (٢٠٢٦). دراسة وتحليل مكانة التربية في منظومة الحكم في ضوء القرآن الكريم. دراسات الحكومة الإسلامية، ٢(٢)، ص ٣٢٩-٣٥٢. <https://doi.org/10.22081/jislamicgov.2026.73663.1049>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٦/٠١/٢٤؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٥/٠٣؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٥/٢٤؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

ويتجلى ذلك في ثلاثة مستويات:

١. **على مستوى المباني:** إن إنفاذ المرتكزات الكلامية (كالتوحيد والعدل)، والوجودية (كغائية الكون)، والإنسانية (كالكرامة الذاتية وحرية الإرادة) يظل رهيناً بوجود حاضنة تربوية؛ ففي غياب التربية، تتعذر ترجمة هذه المباني داخل الهياكل المؤسسية والعلاقات المجتمعية.

٢. **على مستوى الأهداف:** إن الغاية القصوى للحكم (الهداية نحو القرب الإلهي)، والمقاصد الوسيطة (كالأمن، والعدالة، والحرية، والازدهار الاقتصادي)، تعمل جميعها بوصفها «حواضن وممهدات تربوية». فإرساء العدالة أو استتباب الأمن يُعدّ في ذاته فصلاً من فصول تربية المجتمع؛ وبدون هذا الأفق التربوي، إما أن تتحقق هذه الأهداف بصورة شكلية قاصرة، أو تتصادم فيما بينها.

٣. **على مستوى النماذج القرآنية:** يُثبت استقراء سير الأنبياء أن الحكومات الإلهية تنسم بماهية «تربوية-تركيفية»؛ فحكومة يوسف (ع) تُجسد التلاحم بين التدبير السياسي والتربية الاقتصادية والاجتماعية، وحكومة موسى (ع) تركز على الإصلاح المجتمعي عبر وسائل تربوية كالقول اللين والقدوة، وحكومة سليمان (ع) تنهض على التطوير العلمي والحضاري، في حين يُمثل حكم النبي الأكرم (ص) النموذج الأتم الذي يوظف «الأسوة الحسنة» والتربية الأخلاقية لاستيعاب كافة الأبعاد المادية والروحية للإنسان.

وقد خلصت الدراسة إلى صياغة نظرية قرآنية موسومة بـ«الحكم المتمحور حول التربية التوحيدية»، مؤكدة أن العمود الفقري للحكم في القرآن الكريم هو العملية القادرة على الإيصال إلى القرب الإلهي، المتمثلة حصراً في «التربية التوحيدية». وخلافاً للأطروحات العلمانية والفلسفات الكلاسيكية، لا تُعدّ التربية في هذه النظرية أداة إدارية مساندة، بل هي الأساس البنوي لتحقيق كافة مقاصد الحكم. فالحكومة الرشيدة هي تلك التي تُلزم ذاتها بالتربية الشاملة للإنسان (جسدياً، وعقلياً، وأخلاقياً، وروحياً) استناداً إلى فطرته، بما يكفل سعادته في الدارين. فإذا انفكت التربية عن مركزية التوحيد، تعطلت الهداية، وتناقضت الممارسة السياسية مع الحقائق الدينية. وبذلك، يُقدم هذا البحث تأصيلاً نظرياً لنموذج حكم فريد، يكون فيه «التوحيد» أصل المباني، و«القرب الإلهي» غاية الإنسان، و«الهداية نحو القرب» غاية الحكم، و«التربية التوحيدية» المحور الناظم والسبيل الحصري لتحقيق تلك الغاية.

الكلمات المفتاحية: النظرية العلمية القرآنية، النظام السياسي - التربوي القرآني، الحكم الإسلامي، الحكم المتمحور حول التربية، التربية التوحيدية.

بررسی و تحلیل جایگاه تربیت در حکومت براساس قرآن کریم

محمدحسین صاعد رازی

استادیار، گروه حکمرانی و فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده تربیت، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران.
mh.saedrazi@gmail.com

چکیده

امروزه الگوهای متعددی برای حکومت و نظام سیاسی مطرح است که هریک بر محور خاصی استوار هستند. محور اصلی هر یک از این الگوها را مبانی و اهداف تعیین شده برای آن حکومت، مشخص می‌کند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که محور اصلی حکومت براساس دیدگاه قرآن کریم چیست؟ در این راستا، ابتدا دلالت‌های مبانی و اهدافی که قرآن کریم برای حکومت تعیین کرده، مورد بررسی قرار گرفت؛ در پایان دلالت‌های نمونه‌های قرآنی حکومت نیز بررسی شد. هدف تحقیق، بررسی نظری و نظریه‌پردازی در خصوص مسئله‌ای است که تحقق آن، کارایی چشمگیری در نظام حکومت‌داری اسلامی دارد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و در تحلیل از روش تفسیر موضوعی استنباطی استفاده شده است. دستاورد این تحقیق نظریه قرآنی «حکومت تربیت توحیدی‌محور» است که پشتوانه نظری برای ارائه الگویی جامع و بی‌بدیل برای حکومت می‌باشد. براساس این نظریه، «توحید» محور همه مبانی و قرب الهی هدف غایی انسان و «هدایت انسان‌ها برای رسیدن به قرب الهی» هدف غایی حکومت است؛ لذا، محور اساسی که حکومت بر آن استوار است، فرایندی است که بتواند این هدایت را تحقق بخشد که آن فرایند، تربیت است. البته این تربیت خود نیز باید بر مبنای توحید استوار باشد، در غیر این صورت هدایت محقق نخواهد شد. پس، حکومت مطلوب از دیدگاه قرآن حکومتی است که «تربیت توحیدی‌محور» باشد.

کلیدواژه‌ها: نظریه علمی قرآنی، نظام سیاسی- تربیتی قرآنی، حکومت اسلامی، حکومت تربیت‌محور، تربیت توحیدی.

استاد به این مقاله: صاعد رازی، محمدحسین (۱۴۰۵). بررسی و تحلیل جایگاه تربیت در حکومت براساس قرآن کریم. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۲(۲)، ص ۳۲۹-۳۵۲. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.73663.1049>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۶؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰
ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مقدمه

امروزه الگوهای متعددی برای حکومت و نظام سیاسی مطرح است که هریک بر ستون و محور خاصی استوار هستند. محور اصلی هر یک از این الگوها را مبانی و اهداف تعیین شده برای آن حکومت‌ها مشخص می‌کند. در قرآن کریم که «توحید» محور همه مبانی و «هدایت انسان‌ها به سوی قرب الهی» بوده، هدف غایی حکومت است، بدیهی است که محور اساسی‌ای که حکومت بر آن استوار است، با سایر الگوها متفاوت باشد. بنابراین، مسئله اصلی تحقیق حاضر این است که براساس قرآن کریم، حکومت باید بر چه محوری استوار باشد که هدایت انسان‌ها به سوی قرب الهی به مثابه هدف غایی حکومت، در آن به طور کامل تحقق یابد و جانب مبنای توحید با همه گستره فردی و اجتماعی‌اش و نیز سایر مبانی رعایت شود. برای اینکه این مسئله کامل‌تر بررسی گردد، الگوهای حکومتی‌ای که قرآن کریم ارائه کرده، مورد بررسی قرار گرفته است تا پاسخ کامل به این مسئله یافت شود. فرضیه تحقیق آن است که «توحید» محور همه مبانی و قرب الهی هدف غایی انسان و «هدایت انسان‌ها برای رسیدن به قرب الهی» هدف غایی حکومت است؛ لذا، محور اساسی‌ای که حکومت بر آن استوار است، فرایندی است که بتواند این هدایت را تحقق بخشد که آن فرایند، تربیت توحیدی است.

در این خصوص سه دیدگاه رقیب وجود دارد:

دسته اول: عدم وظیفه حکومت نسبت به تربیت فرامادی و توحیدی (ماکیاولی، هگل، هابز و...) (بشیری، ۱۳۷۲، ص ۴۲؛ عالم، ۱۳۷۳، ص ۷؛ وینسنت، ۱۳۷۱، صص ۲۰۹-۲۱۰ و فولادوند، ۱۳۸۹، ص ۵؛ بورردو، ۱۳۷۸، ص ۱۶۶؛ بلوم، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۹۲۶؛ تیندر، ۱۳۷۴، ص ۱۲۷، ۱۳۳؛ هابز، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹؛ علیزاده، ۱۳۷۷، ص ۶۷).

دسته دوم: تربیت فرامادی در حدّ یکی از وظایف حکومت در ردیف سایر وظایف (نظریه‌های مسیحی همچون آگوستین، آکوئیناس، ماکس وبر) (بلوم، ۱۳۷۳، ص ۲۷۶، ۳۶۱؛ وبر، ۱۳۶۸، ص ۱۹۹؛ وینسنت، ۱۳۷۱، ص ۳۲۱؛ بشیری، ۱۳۸۹، ص ۵۹-۵۷).

دسته سوم: تربیت فرامادی به عنوان وظیفه اصلی یا مقدمه واجب حکومت؛ بدون محوریت تربیت در مسیر نیل به هدف غایی و بدون لحاظ توحیدی بودن تربیت (افلاطون و ارسطو و...) (افلاطون، ۱۳۵۷، ج ۴، ص ۲۴۷۲؛ فارابی، ۱۹۹۶م، ص ۷۸؛ ارسطو، ۱۳۷۸، ص ۷۰؛ عالیخانی، ۱۳۷۵، ص ۱۱۰-۱۰۹).

۱. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه موضوع رابطه تربیت با حکومت، بیشتر تحقیقات صورت گرفته در قالب بررسی رابطه حکومت با اخلاق بوده و البته بیشتر با رویکرد فلسفی است. این تحقیق در پی بررسی رابطه حکومت و تربیت می‌باشد. این تفاوت اساسی بین تربیت و اخلاق وجود دارد که تربیت تنها عهده‌دار رشد و کمال

اخلاقی انسان نیست؛ بلکه به دیگر ابعاد انسان مانند بُعد علمی، عقلانی، حرفه‌ای و دینی نیز نظر دارد و سعی می‌کند انسان را در این زمینه‌ها نیز به کمال برساند. گذشته از سقراط، افلاطون نیز غایت و هدف دولتمرد سیاسی را علاوه بر تأمین خوشبختی، نیکوپروری آدمیان از طریق فضیلت‌مندی افراد جامعه می‌داند؛ فضیلتی که منطبق بر عدالت و مبتنی بر قانون باشد. در همین راستا، ارسطو برای رسیدن جامعه به فضایل اخلاقی، تعلیم و تربیت را وظیفه دولت می‌داند و نظام سیاسی را به استفاده از قدرت سیاسی برای تربیت شهروندان و دستیابی به خیر و نیک‌بختی توصیه می‌کند (ارسطو، ۱۳۷۸، ص ۳۶). در دو سه قرن اخیر، تفکرات لیبرالی به جداسازی حوزه اخلاق و اعتقادات از حیطه مسئولیت و وظایف حکومت‌ها حکم داده‌اند؛ در این میان، برخی فعالیت‌های تحقیقی مبتنی بر قرآن و سنت نیز صورت گرفته است: علامه طباطبائی در ترجمه «المیزان»، ذیل آیه ۲۰۰ سوره آل‌عمران، به روند تشکیل حکومت اسلامی و اهداف آن پرداخته است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۱۰۷-۹۲). رابطه نهاد حکومت با نهاد آموزش و پرورش نیز در مقاله‌ای مورد بررسی قرار گرفته است (عدالت‌نژاد، ۱۳۷۳، ص ۷۲-۶۸). همچنین، مقاله‌ای با عنوان «موضع حکومت علوی در تربیت دینی؛ حساسیت یا بی‌تفاوتی؟» (موسوی، ۱۳۸۰، ص ۱۶-۶)، رابطه حکومت و تربیت از دیدگاه امام علی (ع) را مورد بررسی قرار داده است (مرزوقی، ۱۳۷۹، ص ۶۸-۵۹). نقش حکومت اسلامی در تربیت انسان نیز در قالب یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد مورد بررسی قرار گرفته است (عارفی، ۱۳۸۶). مسئولیت حکومت اسلامی در آموزش و پرورش رسمی بررسی شده (سروش، ۱۳۸۶، ص ۸۰-۵۵) و تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار (ع) هم مورد مطالعه قرار گرفته است (یاوری، ۱۳۸۷، ص ۴۸-۲۷). در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه تربیت در اندیشه سیاسی امام خمینی» نیز هدف اصلی سیاست، تربیت برشمرده شده است (ذوعلم، ۱۳۸۲). «تفاوت‌شناسی اهداف حکومت‌های سکولار و حکومت اسلامی» از دیگر مقالات مربوط به این موضوع است (فوزی و کریمی بیرانوند، ۱۳۸۹، ص ۴۰-۷). در پایان‌نامه‌ای با عنوان «طراحی و تبیین الگوی عمومی تربیت دینی در قرآن؛ با تأکید بر وظایف مربی»، به مباحثی مرتبط با این موضوع پرداخته شده است (موسوی‌نسب، ۱۳۹۰). همچنین، پیشرفت تربیت‌محور در مقاله‌ای مورد بررسی قرار گرفته (ذوعلم، ۱۳۹۱، ص ۲۰۰-۱۸۳) و اهداف تربیتی حکومت اسلامی در مقاله‌ای دیگر بررسی شده است (جوان آراسته، ۱۳۹۲، صص ۷-۴). در مقاله‌ای با عنوان «مناسبات تربیتی خانواده و دولت» نیز به هدف غایی بودن هدایت و تحقق آن توسط حکومت به‌وسیله تربیت اشاره شده است (علم‌الهدی، ۱۳۸۸، ص ۹۴-۱۱۹). رساله دکتری نگارنده پژوهش حاضر نیز با عنوان «نظریه حکومت تربیت‌محور در قرآن» مرتبط با این حوزه است. آثار فوق تنها به ذکر برخی از اهداف و وظایف حکومت در خصوص تربیت پرداخته‌اند؛ اما در این تحقیق براساس قرآن کریم، محوریت تربیت در حکومت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. مفاهیم پژوهش

۲-۱. حکومت

حکومت از ماده «حکم» گرفته شده که معنای اولی آن، منع از فساد، برای اصلاح است. «حکم» در لغت به معنای داوری و قضاوت بوده و حاکم کسی است که حکم را به اجرا درمی آورد (فیروزآبادی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۸۹). حکومت در لغت، به معنی فرمانروایی و حکمرانی است و اگر با صفتی به کار رود، برای بیان نوع رژیم سیاسی است؛ چنانچه گفته می شود: حکومت پارلمانی، حکومت سلطنتی (آشوری، ۱۳۸۳، ص ۱۴۱). حکومت و دولت در کاربرد گذشته و حال خود، در معانی متعددی به کار رفته اند که در برخی از آنها مرادف یکدیگر تصور شده و در پاره ای از موارد به معنایی متفاوت با یکدیگر به کار رفته اند. برای مثال، دولت در معنای مدرن آن، معنایی متفاوت و گسترده تر از معنای حکومت دارد. دولت در اصطلاح مدرن آن، عبارت از اجتماع انسان هایی است که در سرزمین خاصی ساکن اند و دارای حکومتی هستند که بر آنها اعمال حاکمیت می کند (واعظی، ۱۳۸۶، ص ۲۸-۲۹). بر طبق این تعریف، دولت مجموعه و واحدی است که از چهار عنصر جمعیت، سرزمین، حکومت و حاکمیت ترکیب یافته است. بنابراین، اصطلاح حکومت مرادف با دولت نیست؛ بلکه بخشی از آن است. حکومت به عنوان یکی از عناصر چهارگانه تشکیل دهنده دولت، عبارت از مجموعه نهادهایی است که در یک پیوند و ارتباط تعریف شده با یکدیگر، در یک سرزمین مشخص و بر اجتماع انسانی ساکن در آن، اعمال حاکمیت می کنند (واعظی، ۱۳۸۶، ص ۲۸-۲۹). در این اصطلاح، حکومت عبارت است از فرآیند اجرای منظم سیاست ها و تصمیمات مقامات اداری درون یک دستگاه سیاسی در قلمرو معین؛ و اقتدار آن به وسیله یک نظام حقوقی و با استفاده از زور در اجرای سیاست هایش حفظ می گردد (گیدنز، ۱۳۶۳، ص ۳۲۴-۳۲۵). اما اگر دولت را قدرت سیاسی سازمان یافته ای که امر و نهی می کند، تعریف کنیم، در این صورت، مرادف و هم معنا با حکومت می شود. بر مبنای این تعریف، دولت به قوه مجریه کشور و هیأت وزیران که وظیفه اجرای قانون را بر عهده دارد، منحصر نمی شود؛ بلکه سایر قوای موجود در قدرت سیاسی، نظیر قوه مقننه و قوه قضائیه و قوای نظامی و انتظامی را نیز شامل می شود. در واقع، دولت و حکومت در این تعریف به معنای هیأت حاکمه است که مجموعه سازمان ها و نهادهای موجود در قدرت سیاسی حاکم بر جامعه را در بر می گیرد (واعظی، ۱۳۸۶، ص ۲۸-۲۹). در بحث حاضر، مراد از حکومت و دولت همین معنای اخیر است و هدف پژوهش حاضر بررسی معنای موجه و قابل قبول از ترکیب و تلفیق این معنا از حکومت و دولت با دین است.

۲-۲. حکومت دینی

حکومت دینی، حکومتی است که مرجعیت همه جانبه دین خاصی را در عرصه سیاست و اداره جامعه

پذیرفته است؛ یعنی دولت و نهادهای مختلف آن، خود را در برابر آموزه‌ها و تعالیم دین و مذهب خاصی متعهد می‌دانند (نوروزی، ۱۳۸۱، ص ۶۲). بنابراین، مراد از حکومت دینی، متدین بودن مردم یا حاکمان نیست؛ بلکه تعیین مبانی و اهداف حکومت از سوی دین، علامت دینی بودن حکومت است. در این تحقیق مقصود از دینی، هر دینی نیست؛ بلکه اسلام ناب محمدی (ص) بوده و مقصود از حکومت دینی، حکومت اسلامی است. در چنین حکومتی که مبانی و اهداف از سوی تعالیم اسلام ناب محمدی (ص) تعیین می‌گردد، به تبع آن در همه برنامه‌ها، روش‌ها و فعالیت‌های حکومتی، رویکرد اسلامی وجود خواهد داشت.

۳-۲. تربیت

مقصود از تربیت در این تحقیق، اعم از تعلیم و تربیت اصطلاحی است. لذا، لازم است هر دو واژه «تعلیم» و «تربیت» در این بخش تعریف شود و سپس، مفهوم ترکیبی آن تبیین گردد. «تعلیم» مصدر باب تفعیل از ماده «عَلِمَ» در لغت به معنای «آموختن و آموزش دادن» است و به اموری اختصاص دارد که مستلزم تکرار و ممارست هستند، تا اینکه آثار آن در نفس متعلم پدیدار شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۴۸). تعلیم در اصطلاح، به معنی «پرورش نیروی فکری و بُعد عقلانی انسان» و «فراهم آوردن زمینه برای رشد و شکوفایی استعدادهای ذهنی انسان» است (شریعتمداری، ۱۳۸۲، ص ۲۵). واژه «تربیت» مصدر باب تفعیل از ریشه «ر ب و» بوده و به معنای زیاد شدن (فزونگی) است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۸، ص ۲۸۳). در اصطلاح، تربیت عبارت است از «پرورش دادن»؛ به طوری که استعدادهای درونی که بالقوه در یک شیء موجود است، به فعلیت درآید و با ایجاد تعادل و هماهنگی میان آنها، متربی به حد اعلای کمال خود برسد (مطهری، ۱۳۸۰، ص ۴۳؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۲۲). تربیت به معنای رشد و نمو و حرکت هر شیء به سمت هدف و غایتی است که آن شیء، کمال خود را بازمی‌یابد و در این فرآیند، استعدادهای در جهت سلامت جسمی، علمی و اخلاقی شکوفا می‌شوند؛ لذا، تربیت به معنای شدن و به شکل خاصی در آمدن است که شامل تربیت‌های اخلاقی، دینی و... می‌شود (بانکی‌فرد و قماشچی، ۱۳۸۱، ص ۵۵). در ترکیب عطفی «تعلیم» و «تربیت»، تعلیم و تربیت فرآیندی تعالی جویانه، تعاملی، تدریجی، یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی است؛ که به منظور هدایت افراد جامعه به سوی آمادگی برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبیه در همه ابعاد، زمینه‌های مناسب تکوین و تعالی پیوسته هویت ایشان را در راستای شکل‌گیری و پیشرفت جامعه اسلامی فراهم می‌آورد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۶).

۳. محوریت تربیت در حکومت براساس دلالت‌های مبانی حکومت در قرآن

مبانی الهیاتی حکومت در قرآن، همچون «توحید و یگانگی خدا» (توحید، ۱-۴)، «حکمت الهی»

(بقره، ۳۲)، «علم الهی» (توبه، ۷۸؛ انعام، ۱۳؛ ق، ۱۶؛ ابراهیم، ۳۸)، «ربوبیت الهی» (حمد، ۲)، «مالکیت الهی» (ملک، ۱؛ آل عمران، ۱۸۹)، «رحمت الهی» (انعام، ۱۲؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۸؛ جواد آملی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۸۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۴، ص ۹۲)، «عدل الهی» (آل عمران، ۱۸؛ نهج البلاغه: خطبه ۱۸۵) و «ولایت الهی» (شوری، ۹) نمی‌تواند جز در یک فرایند تربیتی در جامعه توسعه یابد و در ساختارهای حکومتی و روابط اجتماعی پیاده‌سازی شود.

- مبانی هستی‌شناختی حکومت در قرآن همچون «وجود جهان غیب و شهادت» (حشر، ۲۲؛ رعد، ۹؛ توبه، ۹۴ و ۱۰۵) و «فقرذاتی ممکنات» (مریم، ۹۳؛ رعد، ۱۵؛ حج، ۱۸) و «هدفمندی» (آل عمران، ۱۹۱)، جز از طریق تربیت در جامعه منتشر نمی‌شود و رعایت نمی‌گردد.

- مبانی انسان‌شناختی حکومت در قرآن همچون «مخلوق بودن و نیازمندی ذاتی» (فاطر، ۱۵)، «دوساحتی بودن» (حجر، ۲۸-۲۹؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۲۱؛ بهشتی، ۱۳۸۶، ص ۵۸)، «کرامت ذاتی» (اسراء، ۷۰)، «فطرت الهی» (روم، ۳۰)، «تغییرپذیری» و «تأثیرپذیری» (مائده، ۱۰۵)، «مختار بودن انسان» (نجم، ۴۱-۳۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۱۲۳-۱۲۴)، تنها از طریق تربیت می‌تواند رعایت شود.

نتیجه: رعایت مبانی حکومت اسلامی اعم از الهیاتی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، جز در صورتی که حکومت بر محور تربیت توحیدی بنا نهاده شود، ممکن نیست. بدین معنا که رعایت جانب این مبانی نیاز به اقدامات اساسی حکومت در ساحت‌های شناختی، عقلانی و معرفتی، گرایشی و عاطفی، اخلاقی و معنوی و نیز عملی و رفتاری دارد و این امور در فرایند تربیت توحیدی تأمین می‌گردد.

۴. محوریت تربیت در حکومت براساس دلالت‌های اهداف حکومت در قرآن

هدف غایی حکومت براساس قرآن کریم، هدایت به سوی قرب الهی است. از دیدگاه اسلام اصولاً فلسفه بعثت انبیاء و ارسال شرایع و انزال کتب آسمانی چیزی جز هدایت انسان نیست (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱۴، ص ۱۰۳) و پیامبران به رسالت مبعوث گردیدند، تا بشریت گرفتار در جهل و گمراهی و انسان سرگردان در وادی انحراف و ضلالت را به سرچشمه نور و روشنائی راهنما باشند. عالم مدرسه است و معلمین این مدرسه، انبیاء و اولیاء هستند و مربی این معلمین خدای تعالی است (همان، ج ۱۳، ص ۲۶۵)؛ جهت این هدایت نیز، قرب الهی بوده (واقعیه، ۱۰-۱۱) و پیشوایان الهی راه را برای این امر هموار می‌سازند: «قل ما اسئلكم علیه من أجر الا من شاء أن يتخذ الي ربه سبيلاً» (فرقان، ۵۷).

البته برای رسیدن به این هدف غایی، اهدافی میانی نیز در قرآن کریم ذکر شده است، که اهم آنها عبارتند از:

(۱) **امنیت:** در اسلام و حکومت اسلامی امنیت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در ادبیات فقهی

شیعه در ابواب جهاد از آن بحث به میان آمده است. در باب اهمیت امنیت می توان گفت که امنیت، مقوله ای مهم و استثنائی بوده و یکی از اساسی ترین و اصلی ترین نیازهای يك ملت و يك کشور است، که خداوند در قرآن کریم با تعبیری مانند «وَأَمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ» (قریش، ۴) آن را یکی از بزرگ ترین نعمت های خود به شمار می آورد و آن را به رخ مردمی که مخاطب این معنا بودند، می کشد. امنیت زمینه همه موفقیت ها و پیشرفت ها بوده و جزء اساسی ترین نیازها می باشد و یک حق عمومی در حکومت اسلامی است.

۲) پیاده شدن حدود الهی: برخی آیات قرآن در مورد «حدود الهی» است که اجرای آن جز از طریق حکومتی که دارای قدرت اجرای احکام باشد، مقدور نیست (نساء، ۱۰۵؛ مائده، ۳۸؛ نور، ۲ و ۴).
۳) تحقق ارزش های اسلامی: از دیدگاه اسلام، یکی از اهداف حکومت اسلامی قطعاً تحقق بخشیدن به ارزش های اسلامی و الهی در جامعه، و در سایه آن، تحقق مصالح مادی است (نور، ۵۵؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۰، صص ۲۶، ۲۸).

۴) آزادی: در جهان بینی اسلامی آزادی ریشه ای الهی دارد، و حرکت علیه آن، حرکت علیه یک پدیده الهی است (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۴۴۵)، چنانکه نقطه مقابل آن تکلیف است (همان، ج ۱، ص ۴۲)؛ برخلاف لیبرالیسم غربی که آزادی در آن منهای حقیقتی به نام دین و خدا است. در اسلام ارزش های اخلاقی مسلم و ثابت بوده و حرکت در جهت آن ها ارزش آفرین و کمال است. در نتیجه آزادی در چارچوب این ارزش ها تعریف می شود؛ در حالی که در نظام اخلاقی غربی ارزش های اخلاقی نسبی است و نمی توان کسی را که به این ارزش ها تعرض می کند، مورد سرزنش قرار داد (امام خمینی، ج ۸، ص ۹۷؛ ج ۹، ص ۳۴۴؛ ج ۱۷، ص ۱۶۲). آیات متعددی در قرآن، تبیین کننده آزادی انسان هستند (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۶۰؛ ج ۳، ص ۸۲). «حریت» در متن ارزش های اسلامی بوده و اسلام، دین آزادی و حریت و مخالف با هرگونه تبعیض طبقاتی است (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۵۰).

۵) رونق اقتصادی: در آیات متعددی نیز انسان محور آفرینش زمین معرفی شده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (بقره، ۲۹)، تا با بهره گیری از منابع آن، حیات کریمانه ای برای خویش فراهم آورد. کرامت و ارزش والای انسانی نیز که در آیه ۷۰ اسراء بدان اشاره شده، نقطه تمایز نظر اسلام را درباره انسان با سایر مکتب ها آشکار می سازد.

۶) عدالت و قسط: «عدل» به معنای ملازمت با راه میانه و دوری از زیاده روی و تفریط در کارهاست و حقیقت عدل، داشتن هماهنگی در امور است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۳۳۱).

علامه طباطبایی می کوشد تا میان تعاریف احقاق حق و وضع شایسته و مطلوب را باهم و در کنار هم جمع کند. او بر این باور است که عدالت: «هی اعطاء کل ذی حق من القوی حقه و وضعه فی موضعه الذی ینبغی له» (همان، ج ۱، ص ۳۷۱). شهید مطهری نیز باور دارد که عدالت یعنی اینکه به اندازه ای که

حق دارد، به او داده شود، اگر کم حق دارد، به او کم داده شود و اگر زیاد حق دارد، زیاد داده شود (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۴۷).

یکی از اهداف خداوند متعال و به تبع آن حکومت دینی، پیاده‌سازی عدل در نظام تشریع است. منظور از عدل در نظام تشریع این است که آنچه بایسته و حُسن واقعی امور بوده، ملاک و میزان در جعل قوانین الهی می‌باشد؛ یعنی قوانین و دستورات الهی، مصالح و مفاسد واقعی انسان‌ها و جوامع بشری در عرصه‌های مادی و معنوی را بی‌کم و کاست لحاظ نموده، و مصالح را تأمین و از مفاسد پرهیز می‌دهد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۲) از این رو است که خداوند امر به قسط کرده: «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ» (اعراف، ۲۹). پیامبران و کتاب‌های آسمانی را برای آنکه مردم قیام به قسط کنند، فرستاده: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵)؛ و امامت را به‌عنوان «پیمان خود» از ظالمان نفی کرده: «وَإِذْ أَبْلَىٰ إِبرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره، ۱۲۴). خداوند متعال قوانین خود را بر پایه دو اصل «نفی ظلم کردن» و «نفی پذیرش ظلم» قرار داده: «لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ» (بقره، ۲۷۹).

نتیجه: تحقق هدف غایی «هدایت مردم در جهت نیل به غایت انسانی خودشان یعنی قرب الهی» تنها در بستر و با فرایند تربیت توحیدی امکان‌پذیر است. همچنین هر یک از اهداف میانی هنگامی تحقق کامل خواهد یافت که در بستر تربیت توحیدی تحقق یابد، وگرنه اهداف حکومت از منظر قرآن، یا به طور کامل تحقق نمی‌یابد و یا با سایر اهداف یا هدف غایی تعارض پیدا خواهد کرد و رسیدن به همه اهداف در حکومت اسلامی دچار اختلال می‌گردد.

۵. محوریت تربیت در حکومت براساس دلالت‌های نمونه‌های قرآنی حکومت پیامبران

در قرآن کریم، نمونه‌هایی از حکومت پیامبران ذکر شده که از ساختار و ویژگی‌های این حکومت‌ها می‌توان به جایگاه تربیت در آنها دست یافت.

۵-۱. بررسی آیات مربوط به حکومت حضرت یوسف(ع) در خصوص تربیت سیاسی و اقتصادی

قرآن کریم در خصوص حکومت حضرت یوسف به تربیت محور بودن حکومت ایشان در عرصه سیاست و اقتصاد اشاره دارد.

۵-۱-۱. تربیت سیاسی

روش برخورد حضرت یوسف(ع) با برادران، الگویی برای رفتار با مردم و زیردستان است. به‌ویژه اینکه حاکم در مواجهه با کسانی قرار دارد که جرمشان بر او روشن است؛ با این حال او با کنار گذاشتن هوای

نفس و نیز خشم و انتقام‌جویی و تنها از روی عدالت و خیرخواهی به قضاوت می‌پردازد. روش ایشان به نحوی است که در این محاکمه، گویی هدف اصلی، تربیت و اصلاح مجرمان است؛ برخلاف اکثر روش‌های متعارف که مبتنی بر تهدید، شکنجه و... می‌باشند. در این میان، هیأت منصفه، همان وجدان مجرمان قرار داده شده است. این همان پیوند میان سیاست و تربیت می‌باشد، پیوندی که در سایه آن، همه مبانی انسان‌شناختی حکومت لحاظ شده است. این روش برخلاف همه روش‌های حکومت بوده و اساساً حکومتی وجود نداشت که تربیت از دل سیاست آن برخیزد و از روش‌های حکومتی برای تربیت و هدایت استفاده شود؛ اما خداوند متعال این روش را به شایستگی به حضرت یوسف (ع) نشان داد: «كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ» (یوسف، ۷۶). اساساً روحیه این حاکم دینی، یک روحیه تربیتی و مربی‌گری است. لذا، زمانی که در میان زندانیان بود، به آنان علم توحید، نبوت و ایمان می‌آموخت و از حکومت خدا و دین استوار او سخن به میان می‌آورد و مسئله مهم ربوبیت خداوند متعال و چیرگی و تسلط او بر همه قدرت‌های دیگر و نیز معاد را گوشزد می‌کرد (دیباچی، ۱۳۸۷، ص ۴۰-۳۷). او همچنین، در جایگاه یک مربی که بنا است حاکمیت پیدا کند، دارای دانش جامع نیز بوده است؛ زیرا او برای تعبیر خواب دو نفری که از افراد عادی بودند، مقدمات مهمی همچون معاد، توحید، نبوت، ایمان و کفر را مطرح کرد و به جامعه بی‌دین انتقاد نمود: «إِنِّي تَرَكْتُ مِلَّةَ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ» (همان، ص ۳۷). حضرت یوسف در جایگاه یک حاکم، همواره امور اجتماعی را به مبانی خداشناختی و هستی‌شناختی و انسان‌شناختی پیوند می‌دهد و تأکید می‌کند «که هیچ حکمی جز حکم خدا در پس پرده امور وجود ندارد» (همان، ص ۴۰).

۵-۱-۲. تربیت اقتصادی

حضرت یوسف (ع) پیامبری است که رسالت هدایت و بیداری انسان‌ها را برعهده دارد. در این راستا، بر خود لازم می‌داند که زمینه‌های تربیت را فراهم کند؛ که یکی از زمینه‌های تربیت، ساماندهی اقتصادی مردم به مثابه متریان است. آن حضرت، همزمان الگوی تربیتی برای یک اقتصاد سالم و چگونگی ایجاد اصلاحات در اقتصاد را ارائه می‌کند. چنانکه با ذکر دو صفت «حفیظ» و «علیم» برای خود، برای تصدّی خزانه مملکت در جایگاه یک الگوی اقتصادی، آموزش می‌دهد که کسی که امور اقتصادی مردم را به‌عهده می‌گیرد، باید نگهدارنده و محافظت‌کننده از اموال و در عین حال، دانا و متخصص باشد: «قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ» (همان، ص ۵۵)؛ «یوسف گفت: مرا سرپرست خزانن سرزمین مصر قرار ده، که نگهدارنده و آگاهم». حضرت یوسف (ع) با روش تربیت الگویی، یک اقتصاد ایدئولوژیک که مبتنی بر مبانی اعتقادی است، ارائه می‌کند. این الگوی قرآنی همچنین گوشزد می‌کند که

در حکومت، مهم‌ترین عامل کنترل‌کننده قدرت حاکم، خود حاکم است. حاکمی که دارای فضایل اخلاقی، تقوا و دانایی است، همواره حکومت را امانت تلقی کرده و در مقابل آن، امین است. همچنین این الگوی حکومت، دیدگاه‌های سکولار در خصوص دین و اقتصاد را کنار می‌زند؛ زیرا دولت یوسف (ع) نشانه توجه دین الهی به اقتصاد سالم برای سلامت جامعه است؛ چنانکه رسالت حضرت یوسف (ع) در به دست گرفتن بخش اقتصادی حکومت و سامان‌دهی اقتصاد، دلیل کافی برای ارتباط دین و اقتصاد به دست می‌دهد. همچنین، یوسف (ع) به‌عنوان یک حاکم متصدی تربیت، وظیفه خود می‌داند که موانع تربیت را نیز برطرف سازد؛ لذا، با برنامه‌ریزی دقیق، دست ثروتمندان بزرگی که مردم را فریب داده و اقدامات مخربی را در مسیر تربیت مردم انجام می‌دادند، کوتاه کرد. ایشان اقدامی کرد که نقدینگی چندانی در دست آنان نباشد که به فساد اقتصادی و به تبع آن، فساد در اجتماع بپردازند. علامه طبرسی با بیان روایتی از امام رضا (ع) این مطلب را تبیین می‌کند: «بعد از آنکه یوسف (ع) قدرت تصرف یافت، در هفت سال اول که سال‌های عادی بود، دستور به انباشتن آذوقه در انبارهای مملکت داد. وقتی هفت سال قحطی فرارسید، براساس یک برنامه منظم در سال اول در قبال پول نقد، بخشی از آذوقه‌ها را به ثروتمندان و دیگر مردم فروخت. در سال دوم، آذوقه‌ها را با طلا و جواهر مبادله کرد. در سال سوم در قبال حیوانات اهلی. در سال چهارم در مقابل غلامان و کنیزان و در سال پنجم در مقابل املاک و خانه‌ها و در سال ششم در ازای مزارع، باغ‌ها و سهم‌های آب کشاورزان بزرگ و در آخر در سال هفتم در برابر تعهد کارها و خدمات افراد بدانها آذوقه داد» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۳۱۵-۳۱۴).

۲-۵. بررسی آیات مربوط به حکومت حضرت موسی (ع) در خصوص تربیت دینی، اجتماعی و سیاسی

نام حضرت موسی (ع) در قرآن کریم ۱۳۶ مرتبه در ۳۴ سوره تکرار شده است؛ که این امر، گواه اهمیت در تاریخ دین الهی است. یکی از مهم‌ترین حوادث دوره ایشان، حرکت انقلابی او بر ضد فرعون و در نتیجه تشکیل حکومت انقلابی بوده است. تشکیل این حکومت و مدیریت آن چنانکه بیان می‌شود، مبتنی بر تربیت بوده است. موسی (ع) پیامبری است که با هدف اصلاح اجتماعی و نجات مردم تحت ظلم در تاریخ، ظهور کرده است؛ چنانکه خداوند متعال می‌فرماید: «تَلُو عَلَیْكَ مِنْ بَنِی مُوسَى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ» (قصص، ۳)؛ «ما از داستان موسی و فرعون به حق بر تو می‌خوانیم، برای هدایت گروهی که طالب حق‌اند و ایمان می‌آورند». «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِی الْأَرْضِ وَجَعَلَ أَهْلَهَا شِیْعًا یَسْتَضِعُّ طَائِفَةً مِنْهُمْ یُدَّبُّ أَرْبَاءَهُمْ وَیَسْتَحْبِی نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِینَ» (قصص، ۴). این پیامبر الهی برنامه اصلی خود را اصلاح اجتماعی برای رسیدن به یک جامعه دینی قرار داده بود (قصص، ۱۹؛ اعراف، ۱۴۲). برای این امر، لازم است که پیامبر الهی، خود یک مربی اصلاح‌گر باشد. لذا، خداوند متعال به او

علم و حکم را عطا فرمود: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ» (قصص، ۱۴). موسی برای این اصلاح اجتماعی، از روش تربیتی اعطای بینش استفاده کرد؛ چنانکه «بنی اسرائیل بر گرد او جمع می شدند و سخنان او را می شنیدند؛ تا زمانی که به رشد و کمال در این حرکت اجتماعی نائل شدند و به طور علنی آغاز به مخالفت با فرعون کردند» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۲۸۶). ایشان از روش الگویی نیز در امر تربیت اجتماعی استفاده کرد و اقدام انقلابی را در معرض دید مریبان قرار داد؛ چنانکه موسی (ع) دفاع از مظلوم و مبارزه با ستم را این گونه به تصویر کشید: «وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوُّ مُضِلٌّ مُبِينٌ» (قصص، ۱۵). موسی (ع) یک مصلح دینی است که کتاب الهی را قانون خود و نماز را که در همه شرایع وجود داشته و واجب بوده است، مدل کار خود قرار داده و آن را در جامعه پیاده می سازد؛ چنانکه اولین وحی به او در سوره طه چنین ذکر شده است: «إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» (طه، ۱۴). «وَالَّذِينَ يَمَسْكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نَضِيعُ أَجْرَ الْمُصْلِحِينَ» (اعراف، ۱۷۰). یکی از دلایل مبتنی بودن حکومت الهی بر تربیت آن است که حضرت موسی (ع) برای تحقق آن از خداوند متعال همکاری همراهی را می طلبد که دارای زبان رساتر است؛ زیرا امر تربیتی به یک منطق و زبان رسا نیاز دارد: «وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُون» (قصص، ۳۴). «قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَجَعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا بِآيَاتِنَا أَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعُكُمَا الْغَالِبُونَ» (همان، ۳۵). حضرت موسی (ع) از روش های تربیتی متعددی نیز برای نیل به هدف خود استفاده می کند. از جمله اینکه از «سخن نرم» برای هدایت بهره می گیرد: «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى» (طه، ۴۴)؛ «اما به نرمی با او سخن بگویند. شاید متذکر شود، یا از خدا ترسد». همچنین، اقدامات تربیتی او همراه با صبر و شکیبایی است؛ چنانکه اجازه داد ابتدا ساحران، کار خویش را انجام دهند: «قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى» (طه، ۶۶). چون حرکت موسی (ع) یک حرکت تربیتی همه جانبه است، آن حضرت اقداماتی هم برای رفع موانع تربیت انجام می داد؛ چنانکه پیشاپیش برای ساحران درباری از قدرت اعجاز خداوند، ربوبیت و بخشندگی او سخن گفت و زمینه را برای هدایت آنان فراهم نمود و چنین شد که وقتی ساحران، اعجاز موسی (ع) را دیدند، فوراً به سجده افتادند: «فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ» (شعراء، ۴۶) و گفتند: «قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (شعراء، ۴۷)؛ «رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ» (شعراء، ۴۸)؛ «پروردگار موسی و هارون»؛ و در جواب تهدیدهای فرعون گفتند: «قَالُوا لَا صَبِيرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ» (همان، ۵۰)؛ «إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا أَنْ كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ» (شعراء، ۵۱). بدیهی است که چنین معرفتی در ساحران در همان صحنه مبارزه ایجاد نشده و قبلاً مورد موعظه و هدایت قرار گرفته اند و در این زمان به آنها معتقد شده و ایمان آورده اند. حضرت

موسی (ع) در جایگاه یک حاکم مربی در برابر مردم نیز با روش تربیتی و با نهایت صبر و حوصله برخورد می‌کند و در حقیقت، با تدبیر تربیتی، آنان را امیدوار کرده و به جلو حرکت می‌دهد و در آنان انگیزه ایجاد می‌کند: «قَالُوا أُوذِينَا مِنْ قَبْلِ أَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَهْلِكَ عَدُوُّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ» (اعراف، ۱۲۹). موسی (ع) در حکومت خود همچنین، با دو دسته از افراد روبه‌رو بود و با روش‌های تربیتی گوناگون با آنان مقابله نمود، که بررسی همه آیات مربوط به آن در این مجال نمی‌گنجد. این دو دسته عبارت بودند از:

- قارون در جایگاه مرقه‌ان فتنه‌گر و مفسدان اقتصادی (اعراف، ۱۰۳، ۱۲۷، ۱۳۱؛ یونس، ۷۵، ۸۸؛ قصص، ۲۰، ۳۸).
- سامری، نماد انحرافات اجتماعی و بدعت‌های دینی (طه، ۸۵، ۸۷، ۹۵).

۳-۵. بررسی آیات مربوط به حکومت حضرت سلیمان (ع) در خصوص تربیت علمی و فرهنگی

قرآن کریم در خصوص حکومت حضرت سلیمان (ع) به تربیت‌محور بودن حکومت ایشان در عرصه تربیتی و فرهنگی اشاره دارد. حضرت سلیمان (ع) در جایگاه حاکمی که مربی است، از علم سرشاری برخوردار است: «وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَىٰ كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ» (نمل، ۱۵). همچنین، از منطق‌الطیر بهره‌مند بوده است: «وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ» (نمل، ۱۶). ایشان همچنین، از حکمت برخوردار بوده است: «فَفَقَّهُمَهَا سُلَيْمَانٌ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكَانَ قَاعِلِينَ» (انبیاء، ۷۹). وی با این پشتوانه حکمی و علمی با آموزش و تربیت و توسعه علمی، حکومت را اداره می‌فرمود؛ چنانکه در بُعد نظامی به‌طور عملی به آنان نظم نظامی را آموزش می‌داد: «حُسِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يَوْمُوعُونَ» (نمل، ۱۷). «یومعون» به معنای رفتن از روی ترتیب و نظم است؛ آن‌طور که یکی از دیگری پیشی نگیرد. توسعه علمی دیگر ایشان در خصوص تسخیر باد بوده است؛ البته نه به‌نحو اعجاز؛ بلکه به‌صورت علمی انجام گرفته است؛ چنانکه در برخی روایات به وسیله یا وسایلی که باد را در تسخیر حضرت سلیمان (ع) قرار می‌داده، اشاره شده است (رسولی محلاتی، ۱۳۷۴، ص ۵۴۳). گسترش سیاسی و فرهنگی نیز در حکومت حضرت سلیمان با یک فرایند تربیتی صورت می‌گیرد؛ چنانکه حضرت سلیمان (ع) ملکه سبا و قوم او را به خداپرستی دعوت می‌کند و نامه‌ای به ملکه سبا می‌فرستد: «قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيْكِ كِتَابٌ كَرِيمٌ» (نمل، ۲۹)، «إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» (همان ۳۰). «أَلَّا تَعْلَمُونَ عَلَيَّ وَاتُّونِي مُسْلِمِينَ» (نمل، ۳۱).

۴-۵. بررسی آیات مربوط به حکومت جامع پیامبر اکرم (ص) در خصوص انواع ساحت‌های تربیتی

از آنجاکه پیامبر اکرم (ص) در جایگاه حاکم، یک مربی است که در همه ساحت‌ها از روش‌الگوی

تربیت استفاده می کند، خداوند متعال ایشان را به عنوان اسوه معرفی می نماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» (احزاب، ۲۱). در موارد متعدد در قرآن کریم، انسان ها به تبعیت از ایشان امر شده اند: «قُلْ إِن كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَ يُغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (آل عمران، ۳۱). علت این امر هم آن است که هدف از بعثت انبیاء، تربیت انسان و رساندن او از مرتبه طبیعت به مرتبه مافوق طبیعت است (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۸، ص ۳۲۴؛ ج ۱۰، ص ۶۷). در واقع سیره ایشان، روش عملی تربیت انسان بوده و به گفته قرآن، وجود پیغمبر، قانونی است که باید روش زندگی از آن استخراج شود (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۱۶، ص ۴۷). در قرآن کریم، پیامبر (ص)، هم به عنوان هدایت شده معرفی شده است: «قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِّلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (انعام، ۱۶۱)؛ هم به عنوان هدایت گر به سوی حق: «وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِن جَعَلْنَاهُ نُورًا نَّهْدِي بِهِ مَن نَّشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (شوری، ۵۲). در حقیقت، خداوند متعال پیامبر اسلام (ص) را در جایگاه حاکم اسلامی، با دین حق برای هدایت همه مردم فرستاده است: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (توبه، ۳۳). «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ» (سبا، ۲۸). لذا، آن حضرت تلاش نمود با برافراشتن پرچم توحید، انسان ها را از بت پرستی به خداپرستی بکشاند (امام خمینی، ۱۳۸۳، ص ۴۰). براساس سیره پیامبر (ص)، دعوت ایشان، از همان آغاز، دو وجه ایجابی و سلبی داشت: وجه ایجابی و اثباتی آن، دعوت به بندگی انحصاری خدای یکتا و وجه سلبی آن، کنار گذاشتن بندگی بت ها و هر باور یا رفتار شرک آمیز بود. سایر آموزه ها و شرایع بر محور این آموزه دوجهی سامان یافت؛ زیرا نخستین جمله حضرت محمد (ص) خطاب به مردم مکه، در آغاز دعوت آشکار، نیز متضمن همین دو جنبه توحید بود: شهادت بر یکتایی خدا و وانهادن شرک (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۲۴). نمایندگان اعزامی آن حضرت به شهرها و نزد قبایل نیز مأمور بودند که پیش و بیش از هر سخنی، مردم را نسبت به شهادت و پذیرش به یکتایی خدا دعوت کنند (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۷۶، ۸۱).

از آنجا که حکومت پیامبر (ص) مبتنی بر تربیت می باشد، قرآن کریم نقشه راه آن است که کتابی تربیتی برای تربیت انسان در همه ابعاد مادی و معنوی است؛ تربیتی که سعادت مندی زندگی انسان را به دنبال دارد. بعثت پیامبر (ص) برای این بود که همه انسان ها بتوانند در مسیر کمال گام بردارند. همه آحاد بشر به نور برسند و هیاهوهای پوچ از همه عالم برکنده شود (امام خمینی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۵۳۲). بعثت نبی اکرم (ص) با این هدف در عالم پدیدار شد که علم و حکمت و مکارم اخلاق و فضائل روحی بشر عمومیت یابد و به کمال برسد؛ لذا، قرآن کریم تزکیه و تعلیم و نشر کتاب و حکمت را از غایات بعثت پیامبر اکرم (ص) می داند: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ

وَالْحِكْمَةَ وَيَعْلَمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (بقره، ۱۵۱). پیامبر اکرم (ص) رفتاری کاملاً تربیتی با مردم داشتند و لذا، با نرم‌خویی به هدایت آنان می‌پردازند و آنان را جذب می‌کنند: «فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ» (آل عمران، ۱۵۹) و در این مسیر همچون یک مربی دلسوزند: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» (توبه، ۱۲۸). پیامبر اعظم (ص) اخلاق را مهم‌ترین هدف رسالت آسمانی خویش می‌داند: قال رسول الله (ص) «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۸۲). این فرموده نبوی، بیانگر دو نکته اصلی است؛ نکته نخست اینکه بعثت پیامبر اکرم (ص) دارای اهداف گوناگونی بوده که اصلی‌ترین آن تتمیم و تکمیل مکارم اخلاقی است. البته تلاش‌های تربیتی نبوی، تنها جنبه تکمیلی و تتیمی داشته‌های فطری الهی است که عقل فطری بشر، ارزش‌بودن و فضیلت‌بودن آنها را پذیرفته است. بنابراین، تلاش تربیت اخلاقی پیامبر اعظم (ص) یک اقدام تکمیلی است، و نه یک اقدام ایجادی. به این معنا که آن حضرت، آخرین تراز از مکارم و ارزش‌های اخلاقی را در عرصه تربیت اخلاقی به آدیان هدیه فرموده است (صدرالمতالین، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۴۲۰). پیامبر اکرم (ص) برای آنکه ارزش‌ها و اخلاق اسلامی، کاملاً در جامعه جا بیافتد و با روح و عقاید و زندگی مردم مخلوط و ممزوج بشود، فضای زندگی را با ارزش‌های اسلامی آغشته می‌کرد؛ زیرا انسان در بستر اجتماع رشد می‌کند و به‌شدت از آن تأثیر می‌پذیرد. رابطه حقیقی‌ای که میان فرد و اجتماع برقرار است، سبب می‌شود که خواص و آثار فرد، در اجتماع نیز پدید آید و به همان نسبت که افراد از نظر خواص و آثار وجودی خویش در اجتماع تأثیر می‌گذارند و آن را بهره‌مند می‌سازند، این آثار و خواص وجودی، خود هویتی مستقل را تشکیل می‌دهند و یک موجودیت اجتماعی پدید می‌آورند که این موجودیت اجتماعی به‌نحو اقتضاء، افراد را تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد (سوزنچی، ۱۳۸۵، ص ۴۱-۶۰). ایشان به‌مثابه یک مربی جامع و یک الگوی تربیتی، رفتارهای شایسته را به نمایش می‌گذاشت و در میان مردم و همراه با مردم، این کار را عملی می‌فرمود. چنانکه در مناظره با عبدالله بن ابی امیه مخزومی می‌فرماید: «يَا عَبْدَ اللَّهِ إِنَّمَا بَعَثَ اللَّهُ نَبِيَّهُ لِيُعَلِّمَ النَّاسَ دِينَهُمْ وَيَدْعُوَهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ وَيَكْدِّ نَفْسُهُ فِي ذَلِكَ آتَاءَ لِيْلِهِ وَ نَهَارِهِ فَلَوْ كَانَ صَاحِبَ قُصُورٍ يَحْتَجِبُ فِيهَا وَ عَبِيدَ وَ خَدَمٍ يَسْتَرْوُهُ عَنِ النَّاسِ أَلَيْسَ كَانَتِ الرِّسَالَةُ تَضْيِيعَ وَ الْأُمُورُ تَتَبَاطَأُ أَوْ مَا تَرَى الْمُلُوكُ إِذَا احْتَجَبُوا كَيْفَ يَجْرِي الْفَسَادُ وَ الْقَبَائِحُ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ بِهِ وَ لَا يَسْعُرُونَ» (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۳۴)؛ «ای عبدالله، خداوند پیامبرش را فرستاد، تا به مردم دینشان را بیاموزد و به‌سوی خدایشان بخواند. و در شب و روزش از جان در این راه مایه بگذارد. حال اگر او را قصرهایی بود که در پرده آنها می‌نشست و بردگان و خادمی داشت که او را از چشم مردم می‌پوشاندند؛ آیا در این صورت، رسالت ضایع نمی‌گشت و کارها به کندی نمی‌گرایید؟ آیا ندیده‌ای که چگونه وقتی شاهان در حجاب می‌نشینند، بدون آنکه بدانند و متوجه شوند، فساد و زشتی‌ها رواج می‌یابد». روش تربیتی آن حضرت

مبتنی بر اختیار انسان‌ها بود؛ چنانکه امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «وَلَوْ كَانَتِ الْأَنْبِيَاءُ أَهْلَ قُوَّةٍ لَا تُرَامُ وَعِزَّةٍ لَا تُضَامُ وَ مُلْكٌ يَمُدُّ نَحْوَهُ أَعْنَاقُ الرِّجَالِ ... لَا مَنُوا عَنْ رَهْمَةٍ قَاهِرَةٍ لَهُمْ ... فَكَانَتِ النَّيَاتُ مُشْتَرَكَةً ... لَوْ كَانَ الْأَسَاسُ الْمَحْمُولُ عَلَيْهَا وَالْأَحْجَازُ الْمَرْفُوعُ بِهَا بَيْنَ زُمْرَدَةٍ خَضِرَاءَ ... لَحَقَفَ ذَلِكَ مُصَارَعَةَ الشَّكِّ فِي الصُّدُورِ وَ لَوَضَعَ مُجَاهِدَةً إِبْلِيسَ عَنِ الْقُلُوبِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲)؛ «اگر پیامبران دارای چنان قدرتی بودند که کسی خیال مخالفت با آنان را نمی‌کرد و عزتی داشتند که هرگز مغلوب نمی‌شدند و سلطنت و شوکتی را دارا بودند که همه چشم‌ها به‌سوی آنان بود، مردم از روی ترس فراگیر یا گرایشات مادی به ایشان ایمان می‌آوردند. در این صورت در تیت‌ها خلوص یافت نمی‌شد ... اگر پی و بنیان کعبه و سنگ‌هایی که در بنای آن به‌کار رفته، از زمرد سبز و یاقوت سرخ و نور و روشنایی بود، شک و تردید دیرتر در سینه‌های ظاهرینان رخنه می‌کرد و کوشش ابلیس کمتر بر قلب‌ها اثر می‌گذاشت ...». همه تلاش پیامبران این بود که مردم با اختیار خود راه حق را انتخاب کنند و هیچ انگیزه دیگری غیر از حق‌طلبی باعث و محرک آنان نشود. از این‌رو، از هرچه ممکن بود چاشنی آگاهی مردم شده و آنان را به تسلیم و اداری، اجتناب می‌کردند.

۶. نتیجه‌گیری

در بررسی جایگاه تربیت در حکومت براساس قرآن کریم، به نظریه «حکومت تربیت‌محور» دست یافتیم و این نظریه، نظریه‌ای است قرآنی که اثبات می‌کند برای تحقق کامل همه اهداف غایی و واسطی‌ای که از سوی قرآن کریم برای حکومت تعیین شده است، فرایندی جز تربیت توحیدی وجود ندارد. لذا، حکومت مطلوب از دیدگاه قرآن باید بر محور تربیت توحیدی استوار شود. غایت این تربیت توحیدی همان هدف غایی حکومت بوده که عبارت است از: هدایت انسان‌ها به‌سوی هدف غایی و کمال حقیقی‌شان، یعنی قرب الهی. در این فرایند تربیت توحیدی، اهداف میانی حکومت همچون عدالت، امنیت، اقتصاد، آزادی و... زمینه‌های تربیت محسوب شده و بدون آن‌ها امکان اجرای صحیح فرایند تربیت توحیدی وجود ندارد؛ افزون‌بر اینکه تحقق کامل همین اهداف میانی نیز از طریق فرایند تربیتی ممکن خواهد بود. همچنین اثبات می‌کند رعایت مبانی الهیاتی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی تعیین‌شده برای حکومت اسلامی در قرآن، چنانکه تبیین گردید، جز در بستر تربیت ممکن نیست. بدین ترتیب همه اهدافی که در نظریات دیگر به‌عنوان هدف غایی توسط حکومت تأمین می‌شود، در این نظریه به‌عنوان اهداف میانی و زمینه‌های تربیت به‌طور کامل تأمین می‌گردد؛ لذا، برتری این نظریه از آن جهت است که همه خوبی‌های نظریات دیگر را دارد، علاوه‌بر اینکه تربیت نیز در آن به‌طور کامل تحقق می‌یابد. افزون‌بر اینکه، اساساً تحقق سایر اهداف به‌طور کامل جز از راه تربیت ممکن نیست و تعارضات و آثار سوء بسیاری در آن وجود دارد. شواهد قرآنی «ابتنای حکومت بر تربیت» از پیامبران دارای حکومت نیز برای تقویت این

نظریه ارائه شده است. بنابراین، نظریه قرآنی «حکومت تربیت‌محور»، الگویی جامع و بی‌بدیل است که با موظف ساختن حکومت به تربیت جامع انسان‌ها، با لحاظ نیازها و ظرفیت‌های جسم و روح آن‌ها و مبدأ و معادشان و با محتوای غنی اسلام، مشتمل بر اعتقادات، احکام و اخلاق، جامعه را در همه عرصه‌های فردی، اجتماعی و طبیعی و در همه ساحت‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و... هدایت کرده و زمینه سعادت و پیشرفت دنیوی و اخروی را برای آنان فراهم می‌سازد.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

آشوری، داریوش (۱۳۸۳). *دانشنامه سیاسی*. (چاپ دهم). تهران: انتشارات مروارید.
 ارسطو (۱۳۷۸). *اخلاق نیکوماخوس*. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: نشر طرح نو.
 افلاطون (۱۳۵۷). *مجموعه آثار*. (ج ۴). ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: خوارزمی.
 بانکی فرد، امیرحسین؛ قماشچی، احمد (۱۳۸۱). *تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری*. اصفهان: شهید حسین فهمیده.

بشیریه، حسین (۱۳۷۲). *انقلاب و بسیج سیاسی*. تهران: نشر دانشگاه تهران.
 بشیریه، حسین (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی سیاسی*. (چاپ هجدهم). تهران، نی.
 بلوم، ویلیام. تی. (۱۳۷۳). *نظریه‌های نظام سیاسی*. (ج ۲). ترجمه احمد تدین. تهران: نشر آران.
 بوردو، ژرژ (۱۳۷۸). *لیبرالیسم*. ترجمه عبدالوهاب احمدی. تهران: نشر نی.
 بهشتی، محمد (۱۳۸۶). *مبانی تربیت در قرآن*. سازمان انتشارات و فرهنگ اسلامی.
 تیندر، گلن (۱۳۷۴). *تفکر سیاسی*. ترجمه محمود صدری. تهران: علمی و فرهنگی.
 جواد آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. (ج ۱؛ چاپ هشتم). قم: مرکز نشر اسراء.
 جوان آراسته، حسین (۱۳۹۲). *اهداف تربیتی حکومت اسلامی*. نامه جامعه، شماره ۱۰۸، ص ۴-۷.
 خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). *صحیفه امام*. (ج ۱۴، ۸-۱۰، ۱۷؛ چاپ سوم). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۳). *تفسیر سوره حمد*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۷). *شرح چهل حدیث*. (ج ۷). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
 دیباجی، سید محمدعلی (۱۳۸۷). *پیامبران دولتمرد*. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
 ذوعلم، علی (۱۳۸۲). *جایگاه تربیت در اندیشه سیاسی امام خمینی*. کنگره اندیشه‌های اخلاقی - عرفانی امام خمینی.
 ذوعلم، علی (۱۳۹۱). *پیشرفت تربیت محور*. *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی - ایرانی*، شماره ۲، ص ۱۸۳-۲۰۰.
 راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.
 رسولی محلاتی، سید هاشم (۱۳۷۴). *تاریخ انبیاء*. (چاپ هشتم). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
 سروش، محمد (۱۳۸۶). *مستولیت حکومت اسلامی در آموزش و پرورش رسمی*. *تربیت اسلامی*، شماره ۵، ص ۵۵-۸۰.

سوزنچی، حسین (۱۳۸۵). *اصالت فرد، جامعه یا هردو؛ بررسی تطبیقی آرای استاد مطهری و استاد مصباح یزدی*. *قیاسات*، شماره ۴۲، ص ۴۱-۶۰.

شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). *فلسفه تعلیم و تربیت*. (چاپ هجدهم). تهران: انتشارات امیرکبیر.
 شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). *مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران*. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- صدرالمتألهین، صدرالدین محمد (۱۳۶۶). *شرح اصول الکافی*. (ج ۱). تحقیق محمد خواجهوی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. (ج ۴، ۱، ۱۵، ۲۰، ۱۳-۱۲). بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق). *تفسیر جوامع الجامع*. (ج ۵). قم: حوزه علمیه قم.
- عارفی، محمد نبی (۱۳۸۶). *نقش حکومت اسلامی در تربیت انسان*. پایان نامه کارشناسی ارشد. جامعه المصطفی العالمیه.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۳). *بنیادهای علم سیاست*. تهران: نشر نی.
- عالیخانی، محمد (۱۳۷۵). *حقوق اساسی*. (چاپ سوم). تهران: دستان.
- عدالت‌نژاد، سعید (۱۳۷۳). رابطه نهاد حکومت با نهاد آموزش و پرورش. معرفت، شماره ۱۱، ص ۶۸-۸۵.
- علم‌الهدی، جمیل (۱۳۸۸). مناسبات تربیتی خانواده و دولت. *خانواده‌پژوهی*، شماره ۱۷، ص ۹۴-۱۱۹.
- علیزاده، حسن (۱۳۷۷). *فرهنگ خاص علوم سیاسی*. تهران: انتشارات روزنه.
- فارابی، محمد بن علی (۱۹۹۶م). *السیاسة المدنیة*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق). *العین*. (ج ۸؛ چاپ دوم). قم: انتشارات هجرت.
- فوزی، یحیی؛ کریمی بیرانوند، مسعود (۱۳۸۹). تفاوت‌شناسی اهداف حکومت‌های سکولار و حکومت اسلامی. *علوم سیاسی*، شماره ۵۱، ص ۷-۴۰.
- فولادوند، عزت‌الله (۱۳۸۹). *خرد در سیاست*. طرح نو.
- فیروزآبادی، ابوظاهر مجدالدین محمد (۱۳۷۴). *قاموس اللغة*. (ج ۴). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. (ج ۱). تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۶۳). *دورکیم*. ترجمه یوسف اباذری. تهران: نشر خوارزمی.
- ماکیاولی، نیکولو (۱۳۷۳). *گفتارها*. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: نشر خوارزمی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. (ج ۶۸). تحقیق محمدباقر بهبودی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مرزوقی، رحمت‌الله (۱۳۷۹). رابطه حکومت و تربیت از دیدگاه امام علی (ع). *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، شماره ۴.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). *نظریه سیاسی اسلام (مشکات)*. (چاپ چهارم). قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. (ج ۴؛ چاپ سوم). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). *تعلیم و تربیت در اسلام*. (چاپ سی و هفتم). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). *مجموعه آثار*. (ج ۲۲، ۱، ۲۵، ۳، ۱۶). تهران: صدرا.
- موسوی، محمدصادق (۱۳۸۰). موضع حکومت علوی در تربیت دینی؛ حساسیت یا بی تفاوتی؟ *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، شماره ۴، ص ۶۹-۸۸.
- موسوی نسب، سید محمدصادق (۱۳۹۰). *طراحی و تبیین الگوی عمومی تربیت دینی در قرآن؛ با تأکید بر وظائف*

- مربی. رساله دکتری. قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
- نوروزی، محمدجواد (۱۳۸۱). *درآمدی بر نظام سیاسی اسلام*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، مرکز انتشارات.
- واعظی، احمد (۱۳۸۶). *حکومت اسلامی*. قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- وبر، ماکس (۱۳۶۸). *دانشمند و سیاستمدار*. ترجمه احمد نقیبزاده. انتشارات دانشگاه تهران.
- وینسنت، اندرو (۱۳۷۱). *نظریه‌های دولت*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- هابز، توماس (۱۳۸۰). *لویاتان*. حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- یاوری، محمدجواد (۱۳۸۷). *تعلیم و تربیت در سیره ائمه اطهار (ع)*. معرفت، شماره ۱۳۰، صص ۳۰-۴۷.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (بی‌تا). *تاریخ الیعقوبی*. (ج ۲). بیروت: دار صادر.